

ІСТОРІОГРАФІЯ. БІБЛОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Оксана РУДА

ФОРМУВАННЯ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ОБРАЗУ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ

З'ясовано, що козацька проблематика займала одне з провідних місць у працях польських істориків. Автори, залежно від їх національно-політичних, ідеологічних переконань, симпатій чи антипатій, по-різному оцінювали козацьчину, що, своєю чергою, наклало відбиток на формування історичної свідомості поляків. На висвітлення історії козацтва вплинуло декілька моментів: критичне трактування дослідниками XVI – першої половини XIX ст. козацьких війн, поширення позитивістської та неоромантичної методології, дискусії з російською, литовською, українською історіографією та тогочасна політична ситуація, що сприяли відродженню історико-політичних міфологем і стереотипів.

Ключові слова: історіографія, стереотипи, міфологеми, позитивізм, неоромантизм, козацтво, козацька революція.

Oksana RUDA

FORMATION OF THE HISTORIOGRAPHICAL IMAGE OF THE UKRAINIAN COSSACKS IN POLISH HISTORICAL THOUGHT

It is ascertained that Cossacks problems took one of the leading places in the works of Polish historians. The Polish authors, because of their national, political, ideological beliefs, sympathies or antipathies, evaluated the Cossacks differently. This influenced the formation of historical consciousness of Poles. Their depiction of Cossacks history was influenced by several factors: critical view on Cossacks wars of the scholars of the 16th – the first half of the 19th centuries, spreading of positivist and neo-romantic methodologies, discussions with Russian, Lithuanian and Ukrainian historiography, and political situation of that time, which contributed to revival of historical and political myths and stereotypes.

Key words: historiography, stereotypes, myths, positivism, Neo-Romanticism, Cossacks, Cossacks revolution.

Проблема феномена українського козацтва, його витоки та еволюція, запровадження реєстру, причини та наслідки козацької боротьби належать до тих тем

минулого України, які цікавлять як українських, так й іноземних дослідників. Перші оцінки козацтва як соціального явища сягають XVI–XVII ст. Поряд із вітчизняними вченими козацьку проблематику широко досліджували польські науковці. Особливий інтерес у них викликали козацькі війни, з якими частково пов'язувалася криза в Речі Посполитій XVII ст.

Образ козацтва в польській історіографії формувався, починаючи з кінця XVI ст. Автори перших творів про козаків намагалися з'ясувати причини їхньої появи, особливості тогочасного суспільного устрою, дослідити взаємини між козаками та іншими суспільними верствами, досягнути їхню роль в історичній долі давньої Речі Посполитої. Польські хроністи М. Бельський, П. Пясецький, Ш. Старовольський вважали козаків вояками, зображали їх дієвою обороною південно-східних кордонів Речі Посполитої. Таке сприйняття було наслідком того, що в XVI і в перші десятиліття XVII ст. хроністи цікавилися історією козацтва насамперед з огляду на ймовірну козацько-польську союзницьку боротьбу проти турків і татар¹. У їхніх працях сформувався нейтральний стереотип козака-українця, якого до початку XVII ст. ототожнювали лише з позитивними явищами: свободою, самостійністю, відданістю, готовністю виступити на захист давньої Речі Посполитої².

З 20-х років XVII ст. у польській літературі в оцінці козащини окреслилися зміни. Погіршення польсько-турецьких відносин унаслідок козацьких морських походів, загострення козацько-польського конфлікту, козацькі повстання кінця XVI – першої половини XVII ст. призвели до критичного висвітлення козащини у працях польських дослідників³. Саме вони сформували стереотип українця-варвара, жорстокого та аморального розбійника, дикуна, якому протиставлялися польські шляхтичі, що боронили від зазіхань “польську Русь”. Про козаків ці вчені писали з відвертою неприязню, вживаючи до них прикметники “свавільний”, “зрадливий”, “відступник”, “гордий” тощо. В. Рудавський, Й. Пасторій, В. Коховський, С. Твардовський, Й. Єрліч та ін., описуючи події 1648–1657 рр., використовували негативно забарвлені образні висловлювання “козацька підступність”, “кривава дичина”, “союзники пекла”. Ці автори звинувачували козаків у збуренні “золотої спокою”, що панував на українських теренах від 30-х до початку 40-х років XVII ст. і сприяв поширенню магнатських маєтків на південно-східних землях. Найкритичніші висловлювання стосувалися особи Богдана Хмельницького, якого звинувачували у відступництві та зраді “вітчизни”. Автори вживали чимало негативних епітетів, що мали дискредитувати козацького гетьмана в очах читачів.

¹ Детальніше про висвітлення козащини у працях польських істориків 1572–1654 рр. див.: Вирський Д. “Дискурс про козаків” (характеристики українського козацтва в річпосполитській історіографії останньої третини XVI – середини XVII ст.) / Д. Вирський. – Київ, 2005.

² Fiń A. *Obraz Ukraińca w oczach Polaków. Refleksje nad historycznymi warunkowaniami stereotypu Ukraińca na pograniczu polsko-ukraińskim* / A. Fiń // *Biuletyn Ukrainoznawczy*. – Przemyśl, 2005. – Nr 11. – S. 33.

³ Mokry W. *Obraz Kozaczyzny w piśmiennictwie staropolskim* / W. Mokry // *Polacy o Ukraińcach, Ukraińcy o Polakach. Materiały z sesji naukowej* / [pod red. T. Stegnera]. – Gdańsk, 1993. – S. 70–73, 80.

Тогочасні письменники навіть убачали в ньому втілення злого духа в людській подобі.

Сформовані польськими хроністами негативні стереотипи, доповнені пізнішим трактуванням козаків як носіїв тюркських психологічних рис, “зрадників вітчизни”, а козацтва – як руйнівної антидержавної сили, що протистояла проникненню на українські землі польських цивілізаційних впливів, згодом утвердилися в історичній науці XIX–XX ст.

Поглядам польських хроністів протистояли українські автори, козацькі літописці Самовидець, Григорій Граб’янка, Самійло Величко та ін. Репрезентуючи інтереси козацької старшини й українського шляхетства, які прагнули зміцнити свої політичні права на управління козацькою державою, автори намагалися обґрунтувати думку, що козацтво завжди належало до українського лицарського стану⁴.

Немає нічого дивного в тому, що з козацькою проблематикою, та й загалом з українсько-польським минулим, пов’язана велика кількість міфів і стереотипів як у польському, так і в українському наукових середовищах. Як відомо, що важливішого історичного епізоду стосується стереотипний погляд, то він набуває виразнішого та сильнішого забарвлення. Саме тому існує так багато міфів, пов’язаних із козацько-польськими битвами, особливістю яких є те, що вони завжди акцентують на надзвичайній мужності власної армії та боягузтві супротивників⁵.

Певні зміни у висвітленні українсько-польських відносин спостерігалися в польській історіографії другої половини XVIII – початку XIX ст., яка розвивалася під впливом ідей Просвітництва. На польських теренах зросло зацікавлення історичним минулим, збільшилася кількість фахових істориків і їхніх праць, що було наслідком піднесення рівня критики джерел, запровадження нових методів дослідження та розвитку допоміжних історичних дисциплін. Певний вплив на розвиток науки мала й тогочасна політична ситуація, яка характеризувалася переходом від республікансько-сарматського трактування минулого до реінтерпретації історії Польщі в дусі монархізму⁶.

Низка політичних подій, серед яких поступовий, починаючи з середини XVII ст., занепад давньої Речі Посполитої та її поділи наприкінці XVIII ст., зумовили зосередження польською історіографією уваги на дослідженні причин розпаду держави. Саме крізь призму цієї проблеми оцінювалося польське минуле, зокрема й козацькі виступи. Як наслідок тогочасні вчені значну частину українського минулого описували як елемент польської національної історії, трактували українців

⁴ Детальніше про поширення стереотипів щодо поляків в українській історичній думці середини XVII – кінця XVIII ст. див.: Яковенко Н. Брати/вороги, або поляки очима українця XVII–XVIII століть / Н. Яковенко // Незалежний культурологічний часопис “І”. – 1997. – № 10. – С. 158–165.

⁵ Serczyk W. Stereotypy w historii stosunków polsko-ukraińskich. Drogi do prawdy / W. Serczyk // Stereotypy narodowościowe na pograniczu. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej odbytej 16–17 października 2000 r. w Rzeszowie / [pod red. W. Bonusiaka]. – Rzeszów, 2002. – S. 14–15.

⁶ Детальніше про розвиток польської історичної науки доби Просвітництва див.: Grabski A.-F. Zarys historii historiografii polskiej / A.-F. Grabski. – Poznań, 2000. – S. 69–81.

у категоріях “свійщини” і, визнаючи їх етнічну окремішність, вважали складовою “польської політичної нації”. Більшість польських дослідників у занепаді Польщі певною мірою звинувачували українців. Вони вважали, що від’єднання частини українських земель, зокрема внаслідок козацьких війн, послабило Польсько-Литовську державу та призвело до її поділів⁷.

Представники монархічного напрямку в польській історіографії критично висловлювалися про польську політику на південно-східних теренах. Провина за козацькі війни, на їхню думку, лежала в дечому й на поляках. Ці твердження випливали з критичного ставлення польської історичної думки епохи Просвітництва до шляхетської Речі Посполитої, релігійної нетолерантності, егоїстичної політики польських панів в Україні. Автори, хоча й не схвалювали методи козацької боротьби, але з розумінням ставилися до мотивів, якими вони керувалися, виправдовували їхні самостійницькі прагнення. Вчені вважали, що козацько-польські суперечки можна було залагодити шляхом мирних переговорів і компромісу, однак наявні розбіжності та небажання сторін не дозволили це зробити. Вони критикували обидві воюючі сторони: польську шляхту – за невміння вести бойові дії та егоїстичну політику, що шкодила національним інтересам, козаків – за укладання перемир’їв із ворогами Речі Посполитої. Водночас такі дослідники, як А. Нарушевич, Є. Бандтке, К. Квятковський критикували також Б. Хмельницького. Автори звинувачували його в надмірній амбітності та лицемірстві, а в їхніх розвідках неодноразово висловлювалася думка, що війни не принесли козакам жодних здобутків, а лише втрати. Зокрема, Є. Бандтке наголошував, що козацький “бунт” під проводом Б. Хмельницького мав шкідливі наслідки не лише для Речі Посполитої – послабив політичну енергію польського народу, став однією з причин краху держави, а й негативно позначився на українському майбутньому – призвів до поділу України на Лівобережну й Правобережну, ліквідації козащини⁸.

Загалом у свідомості тогочасних учених чітко простежувався зв’язок між спробами польської шляхти підпорядкувати собі козацтво, які були зумовлені колонізацією українських земель, і козацькими повстаннями, що призвели до занепаду Речі Посполитої. Однак не всі історики перебували на таких безкомпромісних позиціях, були й такі, які згладжували провину шляхти й магнатів. Водночас історики-просвітники ще не пов’язували козацьких виступів із російськими чи з австрійськими інтригами, як це робили вчені пізнішого періоду, намагаючись зняти з польської шляхти провину за козацьку революцію⁹.

Після придушення Листопадового повстання 1830–1831 рр., а згодом і Січневого 1863 р. у польській історичній науці окреслилися певні зміни: історію

⁷ Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут. – Київ, 2004. – С. 192–193.

⁸ *Dzieje Królestwa Polskiego* / J. Bandtkie. – Wrocław, 1820. – Т. 2. – S. 308.

⁹ Maternicki J. *Kozacy i wojny kozackie XVII w. w polskiej myśli historycznej doby porzbiogowej (do 1864 r.)* / J. Maternicki // *Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995) / [за ред. Л. Зашкільняка]. – Львів; Люблін, 1996. – С. 156–160.*

почали використовувати як інструмент у політичній боротьбі за незалежну державу, вона мала вчити не лише політичного мислення, а й зміцнювати національний дух, плекати надії на відновлення незалежної багатонаціональної Речі Посполитої. У польській науці поширився романтичний світогляд. Оскільки романтизм був реакцією проти раціоналізму доби Просвітництва, то визначальним для нього стали звернення до народності та фольклору, емоційна чутливість, посилене вивчення історичного минулого, його ідеалізація. Історики-романтики зміщували акценти з держави на народ, якому були притаманні своєрідні культурно-психологічні риси: мова, традиції, звичаї, національна свідомість¹⁰. На цьому тлі в польській історичній науці витворився апологетичний напрям, що наголошував на позитивних моментах польського минулого, зокрема цивілізаційних заслугах Речі Посполитої в колонізації Сходу¹¹. За умов зростання української національної свідомості польська історіографія почала ще активніше акцентувати увагу на цивілізаційній місії поляків.

Причини козацько-польської боротьби історики-романтики розглядали крізь призму піднесення українського національного руху та наростання українсько-польського конфлікту. Їхнє бачення козацько-польських відносин лише певною мірою було відображенням скрупульозної архівно-пошукової діяльності та критичного аналізу джерельного матеріалу, скоріше воно виникало з історіографічних поглядів авторів і їхнього тлумачення історії Польщі. Звинувачення тієї чи іншої сторони за розгортання козацько-польського протистояння залежало від ідейно-політичної концепції, яку підтримувало те чи інше історичне середовище¹².

Українські козаки викликали певне зачарування у польських романтиків, їх сприймали як останніх лицарів Європи, які зберегли ідеали часів Середньовіччя¹³. Учені, виходячи з традицій тогочасної епохи (ідеалізації минулого та героїзації видатних постатей), прикрашали образ козака, змальовуючи його як людину з особливим “самостійницьким інстинктом”. Водночас у їхніх працях простежувалася думка про близькість польського й козацького духу, що спирався на свободу, рівність і братерство. Подібні погляди зумовили поширення стереотипу, згідно з яким у козацьких формуваннях верховодили поляки, переважно вихідці з шляхетського стану, і саме вони внесли в ранні козацькі формування свої цінності й прагнення, що сприяло перетворенню козацького люду в народ, поширенню його слави¹⁴.

Представники романтичної історіографії – Й. Лелевель, Г. Шмітт, Є. Морачевський та ін., визнавали привілейоване становище козаків порівняно з іншими польськими підданими, однак не підтримували надмірного розширення

¹⁰ Детальніше про це див.: Зашкільняк Л. *Методологія історії від давнини до сучасності* / Л. Зашкільняк. – Львів, 1999. – С. 110–111.

¹¹ Maternicki J. *Kozacy i wojny kozackie XVII w. w polskiej myśli historycznej doby porozbiorowej (do 1864 r.)*. – S. 161.

¹² Stępnik A. *Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczy- stych okresu porozbiorowego 1795–1918* / A. Stępnik. – Lublin, 1998. – S. 93, 111.

¹³ Сосновська Д. *Стереотип України та українця в польській літературі* / Д. Сосновська // *Незалежний культурологічний часопис “І”*. – 1997. – № 10. – С. 89.

¹⁴ Maternicki J. *Kozacy i wojny kozackie XVII w. w polskiej myśli historycznej doby porozbiorowej (do 1864 r.)*. – S. 161–167.

їхніх прав і привілеїв. Оскільки це, зокрема на думку Г. Шмітта, послаблювало державу, а схильність козаків до грабунків і військових походів загрожувала безпеці та стабільності Речі Посполитої¹⁵. Як зазначає польський історик А. Стемпнік, більшість польських романтиків намагалися представити українців як народ, що не належав до шляхетського стану, і лише окремі його представники мали лицарські чесноти та військові заслуги й отримували привілеї. У такий спосіб історики обгрунтовували відмінне ставлення Речі Посполитої до українських селян¹⁶.

Польська історіографія доби романтизму простежувала тісний зв'язок між козацькими “бунтами” та ситуацією, що склалася в Україні XVI–XVII ст. Тогочасні вчені вагому частину провини за козацькі війни покладали на польську сторону, вони критикували антикозацьку урядову політику, соціальні та релігійні утиски. Й. Лелевель, Г. Шмітт, Є. Морачевський негативно оцінювали й залучення козаків на службу Речі Посполитій. Реєстр, на їхню думку, був наслідком вимушеного компромісу, який підважував республіканський уклад, обмежував можливості шляхти та її вплив на оборону краю. Натомість кордони Речі Посполитої обороняло недостойне військо, що прославилося своїми розбійницькими походами. Історики звинувачували козаків у прагненні наживи та грабунків. Й. Лелевель у праці “Польша, її історія та порядки”, в якій найдокладніше й найповніше висвітлені його погляди на історію козаччини та козацько-польські взаємини, зауважував, що з часом в історії про козаків і не згадували б, якби не політика самої Речі Посполитої, яка взяла їх на службу, запровадивши реєстр, і довірила їм оборону південно-східних теренів¹⁷. Водночас романтики не заперечували козацької мужності та відваги, навіть називали реєстровців лицарями¹⁸. Однак, щоб не порушувати “оптимістичного” бачення польської історії, яке вчені намагалися нав'язати суспільству, в обмеженні козацьких вольностей вони звинувачували не всю шляхту, а основну вину покладали на магнатів та євреїв. Критика польської козацької політики поєднувалася з акцентуванням уваги на польських цивілізаційних заслугах на Сході.

Критично оцінювали вчені й козацько-польські договори, які, на їхню думку, суперечили республіканській візії історії Польщі та українського козацтва. Вони вважали, що домовленості, яких не виконували, лише посилювали гнів у козацькому середовищі, неспокій у Москві та підштовхували козаків під владу московського царя. Й. Лелевель, Є. Морачевський, Г. Шмітт особливо критикували Гадяцьку угоду 1658 р., наголошуючи, що Річ Посполита ніколи б не погодилася на вирішення козацької проблеми відповідно до її умов. Основні причини нетривалої чинності договору вчені вбачали в позиції римо-католицького духовенства, яке виступало проти ліквідації Берестейської унії та включення до складу сенату православних

¹⁵ Schmitt H. Dzieje narodu polskiego od najdawniejszych do najnowszych czasów / H. Schmitt. – Lwów, 1863. – Т. 1. – S. 649.

¹⁶ Stępnik A. Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczy-
stych okresu porozbiorowego 1795–1918. – S. 95.

¹⁷ Детальніше про висвітлення історії України Й. Лелевелем див.: Lelewel J. Polska, dzieje
i rzeczy jej: W 20 t. / J. Lelewel. – Poznań, 1854–1864.

¹⁸ Schmitt H. Dzieje narodu polskiego od najdawniejszych do najnowszych czasów. – Т. 1. –
S. 650.

єпископів, а також у поширенні шляхетства на козацькі еліти, вважаючи, що цей крок не приніс сподіваних результатів, а навпаки, підбурих до виступів просте козацтво, яке побоювалося поширення підданства з боку козацької старшини¹⁹. Загалом же, репрезентуючи оптимістичне бачення минулого, романтики намагалися згладити гостроту козацько-польських конфліктів, оскільки вважали, що польський та український народи мають спільно відстоювати польські національні інтереси²⁰.

Польські історики були переконані, що українські землі, які входили до польської держави, назавжди залишилися б у її складі, якби не козацькі війни XVII ст., які, до того ж, порушили ідеал релігійної та національної толерантності, досягнутий за доби правління династії Ягеллонів (1385–1572)²¹. Ідеалізацією часів правління Ягеллонської династії, нагадуванням про славне співіснування поляків, українців і литовців у кордонах однієї держави, апологетичним трактуванням польсько-литовської унії, зображенням поляків як цивілізаторів слов'янських теренів та захисників Західної Європи від негативного впливу Сходу польські романтики наблизили формування “ягеллонської ідеї”²², яка міцно вкоренилася в історичній та політичній свідомості поляків. Ця “ідея”, яка мала небагато спільного з історичною дійсністю, послужила історичним підґрунтям концепції поліетнічності польської політичної нації²³.

Поряд з “ягеллонським міфом” у XIX ст. поширилася низка інших міфологем, зокрема, ідеалізація багатонаціональної польської держави, “ідея місії давньої Речі Посполитої на Сході”, які прислужилися поширенню національних ідей, патріотизму, зміцненню національного духу в польському суспільстві, а також виконували функцію політичного аргументу (обґрунтовували поширення польського історичного права на східні терени польсько-литовської держави). Попри певні позитивні моменти, історичні міфи, однак, принесли більше шкоди, ніж добра. Зокрема, ідеалізували польсько-литовсько-руське співіснування, поширили ілюзію можливої відбудови Речі Посполитої в кордонах до 1772 р. тощо. Негативні наслідки цих явищ проявилися в 1918–1921 рр., коли точилася боротьба за кордони Другої Речі Посполитої. Перебуваючи під впливом міфів, польське суспільство

¹⁹ Bobiatyński K. Polska historiografia wobec unii hadziackiej / K. Bobiatyński // 350-lecie unii hadziackiej (1658–2008) / [pod red. T. Chynczewskiej-Hennel, P. Krolla, M. Nagielskiego]. – Warszawa, 2008. – S. 662.

²⁰ Stępnik A. Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczy- stych okresu porozbiorowego 1795–1918. – S. 95.

²¹ Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – С. 192–193.

²² Суть “ягеллонської ідеї” зводилася до ідеалізації Люблінської унії 1569 р. і попередніх унійних спроб шляхом акцентування на добровільному об’єднанні Королівства Польського, Великого Князівства Литовського й Русі, рівноправності всіх народів давньої Речі Посполитої.

²³ Чорновол І. Олександр Барвінський у контексті розвитку історичної науки в Галичині / І. Чорновол // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / [pod red. J. Maternickiego, L. Zaskilniaka]. – Rzeszów, 2004. – Т. 2. – S. 262–263.

не могло об'єктивно оцінити актуальну політичну ситуацію на сході, не хотіло зрозуміти прагнень литовців, білорусів та українців до самостійності²⁴.

Сприйняття України та її народу польськими вченими другої половини XIX ст. різнилося з попереднім трактуванням окресленої проблематики. На той час у польських землях домінувала, визначаючи тематику та загальний тон історичних досліджень, позитивістська методологічна доктрина. Саме польські історики періоду позитивізму, в 60–90-х роках XIX ст., досягли значних успіхів у з'ясуванні ролі козацтва в долі Речі Посполитої, оскільки вони найбільше цікавилися поширенням польських кордонів на схід. Активізацію досліджень з української проблематики можна пояснити декількома причинами. По-перше, в 70–80-х роках XIX ст. цьому питанню було присвячено небагато праць, а доробок романтичної історіографії, зокрема Т. Чацького, Й. Лелевеля, вважався застарілим і не задовольняв вимог тогочасної науки. По-друге, активізація української історичної науки, її критична оцінка, подібно до російських і литовських дослідників, минулого давньої Речі Посполитої, зокрема цивілізаційної місії Польщі на Сході, змусили польських учених і собі взятися за вивчення цієї проблематики. По-третє, неабияк вплинув на вивчення XVI–XVII ст. позитивістський підхід із критичним методом дослідження, дотриманням позитивістських методологічних принципів, а також розширення джерельної бази.

Увагу істориків другої половини XIX ст. привертала проблеми генези козацтва, його еволюції в суспільний стан, запровадження реєстру, козацькі виступи кінця XVI – початку XVII ст., козацька революція під проводом Б. Хмельницького та її наслідки, козацько-польські домовленості тощо. Дослідники зосереджувалися переважно на політичних подіях (лише побіжно розглядаючи соціально-економічні, культурні та інші сторони українського минулого), оскільки вони могли пояснити долю польського та українського народів.

Представники краківської та варшавської історичних шкіл, а також львівського історичного середовища відзначали, що козаччина шкідливо вплинула на розвиток багатонаціональної польської держави XVI–XVIII ст. Більшість польських істориків, серед яких А. Левицький, Л. Кубаля, В. Чермак, Ю. Шуйський, В. Смоленський, М. Бобжинський та ін, були прихильниками автохтонної теорії походження козацтва, однак не вважали, що воно заклало основи формування української нації. Запорозьку Січ вони вважали продуктом розвиненої польської культури, до занепаду якої призвело втручання народної стихії, що й спричинило поширення тут анархії²⁵. Подібні висловлювання певною мірою перегукувалися зі стереотипами, поширеними істориками-романтиками.

Початки козаччини польські вчені виводили з кінця XV – початку XVI ст. Переважна більшість науковців (Ю. Шуйський, М. Бобжинський, А. Левицький, В. Смоленський та ін.) серед причин, які призвели до формування козацтва, виокремлювала економічні, політичні, військово-стратегічні, соціальні, закладені устроєм

²⁴ Maternicki J. Mity historyczne, ich geneza, struktura i funkcje społeczne / J. Maternicki // Metodologiczne problemy badań nad dziejami myśli historycznej. Materiały konferencji naukowej w Krynicy w 1989 r. / [pod red. J. Maternickiego]. – Warszawa, 1990. – S. 72–73.

²⁵ Lewicki A. Dzieje narodu polskiego w zarysie / A. Lewicki. – Warszawa, 1904. – S. 240–245.

Речі Посполитої²⁶. Представник варшавської історичної школи В. Смоленський чи не вперше в польській історіографії зобразив козаків колонізаторами українських степів і накреслив нову схему українсько-польського сусідства²⁷. Висловлюючи оригінальний погляд на це сусідство, історик вважав, що вже на початковому етапі розвитку українсько-польських відносин між поляками та мешканцями українських степів було налагоджено тісну співпрацю. За посередництва поселенців польська колонізація “плугом і мечем” просувалася углиб степів, а козаки обороняли її від татарських навал²⁸. Взаємини між українцями та поляками кардинально змінилися з початком самостійних грабіжницьких нападів козаків на татар, з якими польська держава намагалася підтримувати добросусідські стосунки. На думку вченого, така поведінка українських козаків змусила польських монархів запровадити козацький реєстр, авторство якого історик приписував трьом польським монархам – Сигізмунду Старому, Сигізмунду Августу, Стефану Баторію й ще декільком можновладцям. Загалом В. Смоленський схвально оцінював запровадження реєстру та, подібно до інших варшавських дослідників, вважав його виявом політичної мудрості польських королів і першим кроком на шляху до козацько-польського порозуміння та асиміляції козаків із поляками. Натомість представники краківської історичної школи оцінювали реєстр двояко: з одного боку, як ефективну оборону південно-східних кордонів від ворожих нападів, з іншого – вбачали в цьому основні причини послаблення Речі Посполитої, незалежнення козацтва, козацьких виступів²⁹.

Проблема причин козацьких війн кінця XVI – початку XVII ст. спровокувала гострі дискусії та полеміку українських і польських істориків. Якщо Д. Коренець, О. Целевич, С. Томашівський, Я. Шульгин та ін. серед передумов зростання анти-польських настроїв серед козацтва виокремлювали соціально-економічні, релігійні та національні, то більшість польських науковців наголошували лише на соціально-економічних і менше – на релігійних умовах, які спричинили ці виступи. Про національні причини згадували лише поодинокі вчені. Польські дослідники заперечували державотворчу функцію козацтва. Вони критикували не лише методи боротьби козаків, а й застосування польським урядом сили для придушення повстань. Задля уникнення українсько-польського протистояння і налагодження добросусідських відносин між обома народами, які мали б увійти до складу майбутньої відновленої Речі Посполитої, вчені М. Бобжинський, В. Смоленський, А. Левицький, А. Яблоновський та ін. в козацько-польському протистоянні звинувачували не пересічних козаків чи

²⁶ Детальніше про це див.: Szujski J. *Historji polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście* / J. Szujski. – Warszawa, 1880; Bobrzyński M. *Dzieje ojczyzny ze szczególnem uwzględnieniem historyi Galicyi* / M. Bobrzyński. – Kraków, 1879; Lewicki A. *Zarys historyi Polski i krajów ruskich z nią połączonych* / A. Lewicki. – Wyd. 5. – Kraków, 1912; Smoleński W. *Dzieje narodu polskiego* / W. Smoleński. – Wyd. 2. – Warszawa, 1904.

²⁷ Smoleński W. *Dzieje narodu polskiego*. – S. 119; Stępnik A. *Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porozbiorowego 1795–1918*. – S. 172.

²⁸ Smoleński W. *Dzieje narodu polskiego*. – S. 119.

²⁹ Stępnik A. *Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porozbiorowego 1795–1918*. – S. 183.

українське населення, а можновладців і шляхту, які над державними інтересами поставили власні партикулярні³⁰ – з одного боку, та козацьких отаманів, які виступали проти Речі Посполитої й укладали угоди з сусідніми державами – з іншого.

Вагоме місце у працях польських науковців окресленого періоду відведено козацькій революції під проводом Б. Хмельницького, яку, залежно від приналежності до історіографічних шкіл чи напрямів, а також до політичних партій, дослідники розглядали як соціальний, національний чи релігійний рух. Польські вчені попри певні відмінності в поглядах, козацько-польську боротьбу вважали не простим “необдуманим бунтом”, а наслідком невирішених проблем устрою шляхетської Речі Посполитої та козацького питання³¹. Провину за розв’язання війни історики покладали на місцевих магнатів, польську шляхту, євреїв, певною мірою – на короля Владислава IV, який відступився від своїх військових планів, а також на Б. Хмельницького. Козацького гетьмана більшість учених зображали енергійним, талановитим військовим, який переслідував власні амбітні цілі – створити непідвладну Польщі українську державу. Водночас історики були одностайними в тому, що козацькі війни принесли обом воюючим сторонам більше шкоди, ніж добра.

Належну увагу дослідженню козацької проблематики приділили також польські вчені зламу XIX–XX ст. Зауважмо, що окреслений період вважається часом активізації польської національної міфотворчості та формування негативних українсько-польських стереотипів і міфів. Як в історичній науці, так і в літературі чітко окреслилася тенденція до згладжування відмінностей між поляками та українцями. Ширилися міфи про те, що українці не є окремою нацією, що вони не здатні до самостійного існування, що це лише етнічна група, мова якої є діалектом польської, а культура – локальним варіантом польської культури. Розпочався перехід до негативних означень українців, зокрема козаків зображали дикими, невблаганними “різунами”³². У літературі та публіцистиці Україну почали змальовувати похмурим і диким краєм, країною вічного бунту та неприборканих бажань, що виявилися в козацьких війнах, а українців – “плем’ям вояків”³³. Таке стереотипне сприйняття українців міцно вкоренилося на теренах Галичини під час українсько-польської війни 1918–1919 рр.

Зміна трактування історичного минулого була спричинена низкою причин – польськими суспільними вимогами того часу; суспільно-політичними та культурними перемінами на українських землях, політичними дискусіями та полемікою українських учених із польськими щодо місця українців на політичній арені³⁴;

³⁰ Daszyk K. Idea parlamentarna a kwestia “silnego rządu” w refleksji historycznej Michała Bobrzyńskiego / K. Daszyk // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne* / [pod red. K. Baczkowskiego]. – Kraków, 1998. – Z. 125. – S. 120–123.

³¹ Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie / M. Bobrzyński / [oprac. i wstępem poprzedzili M.-H. Serejski i A.-F. Grabski]. – Warszawa, 1974. – S. 388.

³² Pietrzak H. Stereotypy polsko-ukraińskie i sposoby ich przewycięzania / H. Pietrzak // *Polska–Niemcy–Ukraina w Europie. Narodowe identyfikacje i europejskie integracje w przededniu XXI wieku* / [pod red. W. Bonusiaka]. – Rzeszów, 2000. – S. 199.

³³ Сосновська Д. Стереотип України та українця в польській літературі. – С. 90–92.

³⁴ Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – С. 99.

позиціями російських і литовських істориків; поширенням неоромантичного світогляду (передбачав повернення до ідеалістичних, ірраціональних підходів у трактуванні історичного буття, загалом до інтуїтивного способу мислення) тощо³⁵.

Водночас на висвітленні козацтва польськими вченими окресленого періоду суттєво позначилася політична ситуація. Поширення серед польських та українських істориків конфронтаційних настроїв, зумовлених тогочасною суспільно-політичною боротьбою між обома таборами в Галичині³⁶, призвело до того, що вчені, з одного боку, шукали історичних аргументів на підтримку тих чи інших політичних доктрин³⁷, з іншого – на початку ХХ ст. більшість польських дослідників виступали за врегулювання взаємин і намагалися віднайти в польській середньовічній історії елементи, які б допомогли порозумітися.

Поряд із впливом на історіографію політики та ідеології, у цей період відбулася також зміна суспільно-політичної функції польської історичної науки. Згідно з очікуваннями польського суспільства, історики, відмовившись від методологічних експериментів, повернулися до написання традиційних історичних праць, в яких можна було пояснити долю народу; історіографія переорієнтувалася на практичні цілі, підпорядкувалася політиці³⁸. На передній план висунулися не гуманітарні чи сцієнтичні вимоги, а пропагандистсько-виховні функції історії – возвеличення ролі власного народу, служіння державницьким гаслам, культивування ідеалізованих героїчних постатей тощо, що суттєво знижувало науково-об'єктивний рівень історичних розвідок³⁹. Дослідницькі висновки, наукові погляди вчених, що використовувалися як аргументи в політичній боротьбі проти українців, стали важливими чинниками політичної пропаганди⁴⁰. Для польської історіографії характерним стало

³⁵ Maternicki J. *Historiografia Polska XX wieku*. Cz. 1: 1900–1918 / J. Maternicki. – Wrocław, 1982. – S. 7.

³⁶ Детальніше про політичні зміни в Галичині див.: Partacz C. *Od Badeniego do Potockiego: stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1888–1908* / C. Partacz. – Toruń, 1996; Wereszycki H. *Historia polityczna Polski 1864–1918* / H. Wereszycki. – Wrocław; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1990.

³⁷ Зашкільняк Л. Польська історія та історіографія кінця ХІХ – початку ХХ ст. в оцінці галицьких українських істориків / Л. Зашкільняк // *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w ХІХ і ХХ w.* / [pod red. J. Maternickiego, L. Zaskilniaka]. – Rzeszów, 2005. – Т. 3. – S. 231–232.

³⁸ Зашкільняк Л. Неоромантизм у польській історіографії початку ХХ ст. (до питання про соціальну функцію історії) / Л. Зашкільняк // *Проблеми слов'янознавства*. – 1993. – Вип. 45. – С. 38.

³⁹ Зашкільняк Л. Українське козацтво у висвітленні польської історіографії (1944–1989 рр.) / Л. Зашкільняк // *Козацькі війни ХVІІ ст. в історичній свідомості польського та українського народів*. Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995) / [за ред. Л. Зашкільняка]. – Львів; Люблін, 1996. – С. 259.

⁴⁰ Maternicki J. *Problem, treść i funkcja syntezy dziejów ojczystych w historiografii polskiej w latach 1907–1914* / J. Maternicki // *Zeszyty Historyczne Uniwersytetu Warszawskiego*. – 1963. – Т. 3. – S. 219.

поширення низки легенд, які надовго закріпили у свідомості поляків далекі від реальності образи українського козацтва та його гетьманів.

На зламі століть під впливом тогочасної суспільно-політичної ситуації та ідеології націонал-демократів деякі польські дослідники почали розглядати козаччину як внутрішню проблему Речі Посполитої та виправдовувати збройне придушення козацьких виступів. Прихильники ендеків (А. Шельонговський, Т. Корзон, Ф. Равіта-Гавронський, Ф. Конечни) в розрухах XVII ст. менше звинувачували устрій давньої Речі Посполитої, а більше – самих козаків, вважаючи, що поділ всередині козаччини на реєстрових і чернь призвів до невдоволення та заворушень. Дослідники не пов'язували козацтво з історією українського народу, а трактували як окрему войовничу та анархічну понаднаціональну верству, яка сформувалася на польсько-татарсько-турецькому пограниччі та загрожувала європейській цивілізації⁴¹. До висвітлення історії козаків у тогочасній польській історіографії сформувалося кілька підходів: одні вважали їх позанаціональними розбійницькими ватагами, які шкодили інтересам Речі Посполитої; другі – наголошували на їхньому “тюркському” етнічному та культурному походженні; треті – трактували козаків як вихідців із українського населення, що становили окрему суспільну верству, проміжну між шляхтою та селянством. Подібні погляди висловлювали й польські дослідники міжвоєнного періоду.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. вчені виводили генезу козаччини з кінця XV – початку XVI ст. Подібно до своїх колег як другої половини XIX ст., так і міжвоєнного періоду (В. Томкевич, В. Конопчинський, В. Собеський), історики зламу століть були переконані, що формування козаччини було наслідком дефективного суспільно-економічного устрою Речі Посполитої, яка не спромоглася гарантувати безпеку Україні та забезпечити їй належний культурно-економічний розвиток. На відміну від українських учених, польські дослідники не виводили генези формування війська самостійної України від запровадження козацького реєстру, применшували значення реєстру та вважали його внутрішньою проблемою Речі Посполитої⁴². Вони дійшли спільного висновку, що його запровадження мало для Речі Посполитої подвійне значення: з одного боку, обмежувало сваволлю козаків, з іншого – сприяло складному та тривалому процесу формування козацтва як окремої станової групи зі своїми особливими інтересами, економічними та суспільними прерогативами, спричинилося до послаблення Речі Посполитої та козацько-польського конфлікту. Більшість науковців початку XX ст. (А. Соколовський, Ю. Балабан, А. Шельонговський, Ф. Равіта-Гавронський) применшували військові заслуги українського козацтва⁴³.

⁴¹ Зашкільняк Л. Українське козацтво у висвітленні польської історіографії (1944–1989 pp.). – С. 260.

⁴² Stępnik A. Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczy- stych okresu porozbiorowego 1795–1918. – S. 261.

⁴³ Детальніше про це див.: Sokołowski A. Polityczna historia Polski / A. Sokołowski // Polska. Obrazy i opisy. – T. 1. – Lwów, 1906; Bałaban J. Historia Polski / J. Bałaban. – Lwów, 1906; Szelągowski A. Dzieje Polski w zarysie / A. Szelągowski. – Warszawa, 1921; Rawita-Gawroński F. Kozaczyzna Ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII w. / F. Rawita-Gawroński. – Warszawa, 1923.

Досліджуючи причини козацько-польських війн початку XVII ст., польські історики наголошували на соціально-економічних і релігійних, менше на національних. Водночас були й такі вчені (В. Закшевський, Т. Корзон, Ф. Папе), які заперечували релігійні причини козацьких виступів й акцентували увагу на релігійній байдужості козаків, що взяли на себе роль захисників православ'я лише для розширення кола своїх прихильників. Виступаючи з подібними поглядами, історики намагалися захистити урядову політику та польських гетьманів від звинувачень у причетності до утисків та обмежень козацьких свобод.

Попри те, що польські дослідники визнавали соціальні та релігійні причини козацької революції під проводом Б. Хмельницького, вони не приховували свого ворожого ставлення до козаків, наголошуючи на шкідливих наслідках їхньої боротьби не лише для Польщі, а й для українського народу. На думку вчених, анархія в лоні козаччини, невважена та дволика політика наступників Б. Хмельницького зумовили ліквідацію козацтва та поділ України.

Лише після створення незалежної польської держави вдалося критично переглянути надбання історіографії, зокрема й ті, які стосувалися українсько-польських відносин. У цей період у польській історичній науці були помітними спроби зваженого висвітлення козацько-польських відносин. Зміни у висвітленні козацької проблематики були пов'язані насамперед зі зменшенням впливів політичних та ідеологічних чинників, характерних для початку XX ст. Після відновлення незалежності Польщі дослідники відійшли від "крайнього оптимізму" та безкритичності в оцінці національної історії. Однак залишки неоромантизму та історичні міфи зберігалися в польській історіографії упродовж усього міжвоєнного періоду та й надалі впливали на свідомість істориків⁴⁴. У 30-х роках XX ст. почалося руйнування в історичній свідомості польського суспільства стереотипів, пов'язаних з українським козацтвом. Започаткований польським істориком О. Гуркою зважений підхід до висвітлення козацько-польських відносин розвинула сучасна польська історіографія.

Своєрідним поступом у польській історичній науці, яка тривалий час вважала формування козацтва результатом станової боротьби у феодальному суспільстві, тобто надто спрощено трактувала складні історичні процеси, стала позиція В. Томкевича, який представив козаків безпосередніми спадкоємцями нижнього прошарку військовослужбового населення України литовської доби⁴⁵. Своїми поглядами вчений наблизився до трактування цієї проблеми сучасними польськими істориками, зокрема В. Серчиком⁴⁶. Польські вчені були переконані, що саме спільний для козацтва спосіб життя, а не релігійні, національні критерії чи подібні суспільні позиції, був головним інтеграційним чинником, який сприяв виокремленню козаків як суспільної групи.

⁴⁴ Зашкільняк Л. Українське козацтво у висвітленні польської історіографії (1944–1989 рр.). – С. 259–260.

⁴⁵ Tomkiewicz W. Kozaczyzna Ukrainna / W. Tomkiewicz // Wielka Biblioteka Historyczna / [pod red. S. Pomarańskiego, M.-H. Serejskiego]. – Lwów, 1939. – T. 10. – S. 10.

⁴⁶ Serczyk W. Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651 / W. Serczyk. – Wyd. 3. – Warszawa, 2007. – S. 35–36.

Появу українського козацтва, своєрідних загонів самооборони, вчені Другої Речі Посполитої вважали неминучим явищем за умов татарської загрози. Всупереч твердженням українських науковців, зокрема М. Грушевського, історики трактували козацтво як групу вихідців із різних етнічних груп, які об'єдналися під впливом специфічних умов польсько-татарського пограниччя⁴⁷. На думку В. Конопчинського, В. Собеського, В. Томкевича, контакти козаків із татарами, а також їхнє залучення місцевими старостами до грабіжницьких походів, втечі на Запоріжжя осіб, які переховувалися від правосуддя, шкідливо вплинули на козацькі формування, що згодом перетворилися на непокірний окремих суспільний стан⁴⁸. Причини козацько-польських війн вони вбачали у формуванні окремої козацької суспільної верстви, в помилковій і непослідовній політиці Речі Посполитої, а також у ставленні до українського населення. Водночас козацькі виступи дослідники інтерпретували так, щоб обґрунтувати право Польщі на володіння етнічними українськими землями та поширювати ідею цивілізаційної місії Польщі на Сході.

Польські історики були переконані у шкідливості наслідків козацько-польських війн для обох сторін, оскільки вони підважили міжнародну позицію держави, загальмували її внутрішній розвиток, призупинили цивілізаційний розвиток України та спричинили ліквідацію козащини і поділ українських теренів. Переломним моментом у цьому процесі вчені вважали смерть Б. Хмельницького та усунення від влади І. Виговського, які своєю дволикою політикою здеморалізували козацьке середовище, а їх наступники через надмірні амбіції зумовили поширення тут анархії. Водночас історики відзначали й, на їхню думку, позитивні аспекти, як-от: поширення польської культури на Правобережну Україну, яка залишилася у складі Речі Посполитої, ополячення місцевої шляхти. Серед причин козацької революції історики на перший план висували нереалізованість планів турецької війни за Владислава IV, важке соціально-економічне становище українського населення, особисту кривду Б. Хмельницького. У працях учені наголошували на тому, що козацький гетьман виступив не проти Речі Посполитої, а проти місцевої шляхти та можновладства.

Попри детальне висвітлення козацької революції, ці дослідники небагато нового додали до дослідження окресленого періоду, вони й надалі сприймали козацтво як антидержавний соціальний елемент, який мав небагато спільного з національними прагненнями українців⁴⁹. Лише з середини 30-х років, із появою праць О. Гурки, який здійснив переоцінку кількості військ, задіяних обома воюючими сторонами, провідну роль у битвах із козацькою армією відвів польським

⁴⁷ Зашкільняк Л. Українське козацтво у висвітленні польської історіографії (1944–1989 рр.). – С. 261.

⁴⁸ Piątkowski L. Wojny polsko-kozackie XVII wieku w historiografii polskiej okresu międzywojennego (1918–1939) / L. Piątkowski // Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995) / [за ред. Л. Зашкільняка]. – Львів; Люблін, 1996. – С. 226–227.

⁴⁹ Зашкільняк Л. Українське козацтво у висвітленні польської історіографії (1944–1989 рр.). – С. 262.

селянам і міщанам, а не шляхті, розкритикував польських гетьманів, зокрема Я. Вишневецького, погляди на події 1648–1657 рр. змінилися⁵⁰.

Дослідники міжвоєнного періоду були переконані, що вирішити козацьку проблему в XVII ст. можна було різними способами: силовим методом, поширенням на козаків політичних прав і зрівнянням їх у правах із польською шляхтою, підкоренням Криму та ліквідацією татарської загрози, утворенням з України окремої територіальної одиниці у складі Речі Посполитої. Своїми поглядами на українське козацтво вони частково наближалися до висловлювань сучасних українських, російських і польських дослідників (Н. Яковенко, В. Щербака, В. Смолія, Т. Чухліба, Т. Яковлевої, Я. Качмарчика, В. Серчика, Т. Хинчевської-Геннель та ін.), які активно намагаються викоринити поширені негативні стереотипи та міфи щодо українського козацтва та українсько-польських відносин.

Під час Другої світової війни та в повоєнні роки в польській історичній науці під політичним тиском із боку радянської Росії українська проблематика відійшла на другий план. У 40-х – першій половині 50-х років XX ст. цензура та політичний тиск майже повністю позбавили істориків можливості вільної наукової праці. Історична наука підпорядковувалася схемам, запровадженням радянською історіографією. Польські науковці могли оперувати джерельним матеріалом лише в рамках офіційної схеми, відповідно до якої козаків розглядали як частину українських селян, які виступили проти польської шляхти, наголошували на прагненнях українців до єдності з російським народом і на спільній боротьбі українських та польських селян проти магнатів і шляхти. Позбавлені можливості об'єктивного висвітлення українсько-польського минулого XVI–XVII ст. науковці зосередилися на вивченні соціально-економічної історії українських земель. Лише з кінця 50-х – початку 60-х років XX ст. соціально-політичні та національні аспекти української історії опинилися в центрі уваги польських науковців, які на той час почали відходити від офіційної ідеологічної доктрини. Козацьку проблематику досліджували такі вчені, як В. Серчик, А. Подраза, З. Вуйцик та ін., які не лише простежували зв'язок між українським народом та козаками, а й сприймали останніх як виразників народних соціальних і національних інтересів, що виступали за відновлення державності. Їхнім здобутком було те, що вони переглянули надбання польської історичної науки, зокрема піддали критиці ідею цивілізаційної місії Польщі на Сході. Так, З. Вуйцик чи не вперше в польській історіографії наголосив, що, крім культурних здобутків, поляки принесли в Україну соціальний гніт і денационалізацію⁵¹. Створена З. Вуйциком концепція українського козацтва була сприйнята й іншими тогочасними науковцями, які почали розглядати козацькі виступи як національно-визвольні змагання усього українського народу. Однак більшість учених не визнавали створення козацької державності та трактували козацьку революцію 1648–1657 рр. як повстання, тобто

⁵⁰ Piątkowski L. *Wojny polsko-kozackie XVII wieku w historiografii polskiej okresu międzywojennego* (1918–1939). – S. 233.

⁵¹ Детальніше про погляди З. Вуйцика на українсько-польські відносини див.: Wójcik Z. *Dzikie pola w ogniu: o Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej* / Z. Wójcik. – Warszawa, 1960.

внутрішню проблему Речі Посполитої⁵². Причини козацько-польських конфліктів польські науковці вбачали в соціальних, релігійних і національних чинниках. Критично оцінювали вчені й козацько-польські договори. Зауважмо, що З. Вуйцику належить теорія про запізніле укладення Гадяцької угоди 1658 р. Він зазначав, що ця “справа великого політичного розуму” могла мати успіх у 1638 р., однак тогочасній Речі Посполитій забракло ширшої політичної думки: шляхта переслідувала суто власні егоїстичні станові інтереси. До кінця ХХ – початку ХХІ ст. цей погляд залишався панівним у польській історіографії. І лише на початку ХХІ ст. такі вчені, як Я. Качмарчик, М. Франз, М. Нагельський, рішуче відкинули тезу про те, що Гадяцький трактат нібито міг бути успішно укладений на десятиліття раніше. Вони переконані, що лише поразки, пролита кров і загроза знищення Речі Посполитої змусили польську сторону до укладення з козаками договору на рівних правах⁵³.

Зауважмо, що в сучасній польській історіографії активізувалися дослідження причин і наслідків козацьких війн для Речі Посполитої⁵⁴. Козаччина й надалі залишається основним предметом досліджень таких сучасних польських учених, як В. Серчик, З. Вуйцик, М. Франз, Я. Качмарчик та ін. У їхніх розвідках Україна вже виступає не як складова Польщі, а як країна з самостійним історичним процесом розвитку з давніх часів до сьогодення. Однак, незважаючи на це, навіть у сучасному польському суспільстві іноді висловлюється думка, що все позитивне в українському минулому створене не самими українцями, а виникло завдяки польській цивілізаційній діяльності. Подібні думки простежуються в окремих працях польських учених не лише початку, а й 90-х років ХХ ст. Так, сучасний польський дослідник Є. Піліковський у підручнику “Історія для шостого класу” (1997)⁵⁵ висвітлив козачину не лише тенденційно, а й вороже, козаків змалював підданими Речі Посполитої, що, збунтувавшись, підняли повстання, започаткували революцію, яка послабила польську державу. Однак такі твердження радше виняток, аніж норма, оскільки ще з кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст., часу коли польська наука вивільнилася з-під ярма цензури та відбулося налагодження добросусідських відносин з українцями, польські історики свої праці почали ґрунтувати на обширному джерельному матеріалі, враховуючи й новітні досягнення української історіографії.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. у польській історіографії спостерігалися позитивні зрушення у бік об’єктивного висвітлення козащини та історії

⁵² Зашкільняк Л. Українське козацтво у висвітленні польської історіографії (1944–1989 pp.). – С. 266–268.

⁵³ Tazbir J. Uгода Hadziacka jako utopia szlachecka / J. Tazbir // 350-lecie unii hadziackiej (1658–2008) / [pod red. T. Chynczewskiej-Hennel, P. Krolla, M. Nagielskiego]. – Warszawa, 2008. – S. 24.

⁵⁴ Детальніше про це див.: Franz M. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukrainnych w XV–XVII wieku / M. Franz. – Toruń, 2006; Його ж. Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku: geneza i charakter / M. Franz. – Toruń, 2002; Kroll P. Od ugody hadziackiej do Cudnowa: Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660 / P. Kroll. – Warszawa, 2008; W kręgu Hadziacza A. D. 1658: od historii do literatury / [pod red. P. Borka]. – Kraków, 2008.

⁵⁵ Pilikowski J. Historia dla klasy szóstej / J. Pilikowski. – Kraków, 1997.

України загалом, відмова від міфологізації українського минулого, характерної для праць початку 90-х років ХХ ст. Завдяки цьому з'явилися наукові розвідки Я. Качмарчика, В. Серчика, Т. Хинчевської-Геннел та ін., в яких козацтво постало в новому об'єктивному світлі⁵⁶. Науковці та автори шкільних підручників дедалі частіше зображають козаків як оборонців національних, соціальних і релігійних прав українського народу⁵⁷. Виводячи генезу козащини з ХVІ ст. сучасна польська історіографія оцінює запровадження козацького реєстру критичніше, ніж вчені ХІХ – початку ХХ ст. Зокрема Я. Качмарчик зазначає, що вже перша спроба вирішення козацької проблеми, до якої вдався король Сигізмунд Август, намагаючись “одним пострілом убити двох зайців”, а саме: вирішити проблему оборони південно-східних теренів Речі Посполитої від татарських набігів і підпорядкувати запорозьких козаків, які шкодили польсько-турецьким відносинам, – за своєю суттю була хибною та принесла багато шкоди польській державі. Після запровадження реєстру польська влада мала справу вже з двома козащинами – реєстровою та січовою. Наслідками такого розв'язання козацької проблеми стало невиконання вимог сеймових конституцій, спрямованих на підпорядкування козащини: вони залишилися “мертвими літерами права”, а численні козацькі виступи, що почалися 1591 р. повстанням під проводом К. Косинського і час від часу, до 1638 р., тривожили Річ Посполиту, з 1648 р. вилилися в козацьку революцію⁵⁸. Досліджуючи причини подій 1648–1657 рр., історики поряд із такими як колонізаційні процеси, що погіршили становище українського селянства, плани турецької війни Владислава ІV, який пробудив у козащині надію на повернення давніх вольностей, також наголошували на конфлікті, що спалахнув між євреями, з одного боку, та козаками й українськими селянами – з іншого⁵⁹. В. Серчик, Я. Качмарчик, М. Франз, на відміну від учених ХІХ – початку ХХ ст., визнають існування у Б. Хмельницького чіткої політичної програми створення незалежної козацької держави⁶⁰. Однак вони

⁵⁶ Детальніше про це див.: Петкевич К. Переяславська рада 1654 р. в найновішій польській історіографії та публіцистиці / К. Петкевич // Схід–Захід. Історико-культурологічний збірник. Вип. 9–10. Спеціальне видання / [за ред. В. Кравченка]. – Харків, 2008. – С. 32–51.

⁵⁷ Konieczna-Śliwińska D. Bohaterowie dziejów Ukrainy w polskich podręcznikach historii dla szkoły podstawowej i gimnazjum z lat 1989–2004 // Stosunki polsko-ukraińskie w szkolnej edukacji historycznej od XIX do XXI wieku. Materiały konferencji naukowej 21–22 października 2004 r., Cezdzya k. Kielc / [pod red. H. Wójcik-Łagan]. – Kielce, 2005. – S. 328–331.

⁵⁸ Kaczmarczyk J. Dlaczego idea hadziacka skazana była na klęskę / J. Kaczmarczyk // 350-lecie unii hadziackiej (1658–2008) / [pod red. T. Chynczewskiej-Hennel, P. Krolla, M. Nagielskiego]. – Warszawa, 2008. – S. 54–55.

⁵⁹ Kaczmarczyk J. Hadziacz 1658 – kolejna ugoda czy nowa unia? / J. Kaczmarczyk // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – 1994. – T. 2. – S. 36.

⁶⁰ Детально про це див.: Serczyk W. Na dalekiej Ukrainie: dzieje Kozaczyzny do 1648 roku / W. Serczyk. – Kraków, 2008; Його ж. Historia Ukrainy / W. Serczyk. – Wyd. 3. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 2001; Kaczmarczyk J. Hadziacz 1658 – kolejna ugoda czy nowa unia? – S. 35–40; Franz M. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińnych w ХVІ–ХVІІ wieku. – Toruń, 2006.

переконані, що лише після Зборова і поразки під Берестечком козацький гетьман почав шукати шляхів створення самостійної Української держави, незалежної від Речі Посполитої⁶¹. Проти подібних висловлювань заперечують українські вчені, зокрема В. Смолій та В. Степанков. Вони переконані, що ще в першій половині 1649 р. Б. Хмельницький розробив державну ідею, яка стала стрижнем національної свідомості, що розвивалася⁶².

Підсумовуючи, зазначимо, що козацька проблематика впродовж віків перебувала в центрі уваги польських науковців. Козацько-польські взаємини є яскравим прикладом формування і поширення стереотипних уявлень, які глибоко вкоренилися у колективній культурі та відіграли помітну роль у формуванні суспільної свідомості поляків та українців. Подолати повною мірою ці стереотипи українській та польській історіографіям не вдалося дотепер.

⁶¹ Kaczmarczyk J. Koncepcje polityczne powstania Bohdana Chmielnickiego / J. Kaczmarczyk // Польсько-українські студії. – Т. 1: Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р. – Київ, 1993. – С. 70–72.

⁶² Смолій В., Степанков В. Українська національна революція 1648–1676 рр. крізь призму століть / В. Смолій, В. Степанков // Український історичний журнал. – 1998. – № 1. – С. 4–5.